

OROŽARSKÉ DELAVNICE NA DOLENJSKEM IN NOTRANJSKEM

Čeprav je bila dejavnost vseh partizanskih delavnic, ki so nastale na Dolenjskem in Notranjskem, zelo pomembna, sem se omejila na prikaz orožarskih delavnic, ker menim, da so te odigrale najvažnejšo vlogo.

Kako je potekal razvoj zbiranja, deponiranja, popravljanja in izdelovanja vseh vrst orožja, sem skušala s pomočjo ohranjenega arhiva ter drugih virov in literature obdelati v tem prikazu. Podobno kot drugod po Sloveniji zasledimo prve začetke že poleti 1941, ko so dolenski komunisti, skojevci in drugi zavedni mladinci organizirano zbirali in s pomočjo strokovnega osebja iz novomeških delavnic usposobili velike količine orožja in streliva, ki ga je odvrгла bivša jugoslovanska vojska. Že jeseni leta 1941 in spomladi 1942 so delovale prve manjše delavnice pri posameznih obrtnikih, ki so popravljali orožje partizanskim enotam. Spomladi 1942 so ustanovili prve partizanske orožarske delavnice na Podstenicah in manjše orožarske delavnice na Notranjskem. Istega leta sta bili organizirani še manjši delavnici v Dolomitih in na Rodinah na Dolenjskem. Spomladi 1943 pa so ustanovili centralno orožarsko delavnico v Starih žagah pod Kočevskim Rogom, ki je bila vsekakor najbolj organizirana in strokovno najbolj usposobljena delavnica. Ne samo, da je izdelovala najbolj kvalitetne in najraznovrstnejše predmete, ampak je tudi vzgajala potrebni kader za druge delavnice. Po kapitulaciji Italije so borci pridobili velike količine orožja, kar je prisililo glavni štab NOV in POS, da je ustanovil še več manjših orožarskih delavnic. Delovale so predvsem v osvobojeni Beli krajini. V glavnem so vse opravljale svoje naloge do osvoboditve in s tem znatno pripomogle naši narodnoosvobodilni vojski do zmage.

Kljub prizadevanju, da prikažem to delovanje čimbolj popolno, sem naletela na velike ovire zaradi pomanjkanja arhiva; ustni viri po preteku tolikih let tudi niso bili popolnoma zanesljivi in zadostni.

1. Prve delavnice v letih 1941—1942

Že precej pred napadom fašističnih sil na Jugoslavijo je Komunistična partija Slovenije spoznala, da je napad na Jugoslavijo neizbežen. Zato je CK KPS pričel prek svojih osnovnih organizacij in vojaške komisije pripravljati akcijo za zbiranje orožja. Tako so začeli komunisti skrivati orožje že v vojaških enotah jugoslovanske vojske, kamor so bili mobilizirani ali v katero so stopili prostovoljno. Po seji CK KPS v Trebnjem 12. aprila 1941, katere sklep je bil tudi zbiranje, skrivanje in čuvanje orožja, se je ta akcija zelo razmahnila. Komunisti so pritegnili v akcijo tudi simpatizerje komunistične partije in odpora proti okupatorju ter svoje znance, preko njih pa se je širila akcija med številne druge narodno zavedne ljudi.¹

Akcija zbiranja orožja se je dosledno izvajala skoraj po vsej Sloveniji, prav tako tudi na Dolenjskem, tu pa najbolj organizirano v Novem mestu. Novomeški partijski organizaciji je bilo jasno, da bo za oboroženo vstajo slovenskega naroda nujno potrebno čim več orožja. Zato je okrožni komite KPS Novo mesto sklenil neposredno po kapitulaciji Jugoslavije zbrati čim več orožja, ki ga je odmetavala bivša jugoslo-

¹ M. Luštek, Kronološki pregled dogodkov v Ljubljani v letu 1941, »Ljubljana v ilegali I«, str. 458; V. Stopar, Člani CK med prostovoljci, Zbiranje orožja, prav tam str. 341 in 346.

vanska vojska, in ga shraniti za borbo. Pri akciji je sodelovala celotna partijska in skojevska organizacija, priključili pa so se ji tudi drugi zavedni mladinci deloma organizirano, deloma samoiniciativno; precejšnje je bilo tudi število Novomeščanov, ki so samoiniciativno in tajno skrivali orožje.

Neposredno po kapitulaciji Jugoslavije, ko so prihajale do Novega mesta šele prve izvidnice okupatorjeve vojske, je bila najboljša priložnost za zbiranje orožja. Občinski odbor je pod vodstvom nekaj nemških agentov organiziral nekakšno občinsko stražo, ki je imela tudi dolžnost zbirati orožje in ga predajati okupatorju. Vanjo se se vključili tudi komunisti, skojevci in mladinci, pa so potem laže odnašali orožje in strelivo v bližnje gozdove. Organizirali so tudi prenašanje streliva, ročnih granat in eksploziva iz vojaškega skladišča v Žabji vasi pri Novem mestu. Stražarji v skladiščih so donášali orožje do ograje skladišč, tam pa so ga sprejemali drugi komunisti in deponirali v nekaj sto metrov oddaljenih skrivališčih v gozdu. Čeprav je trajala ta akcija le nekaj dni, so zbrali za takratne razmere mnogo orožja.

Nekateri vojaki bivše jugoslovanske vojske so spravljali orožje doma, dosti pa so ga tudi odmetali v Krko. Pričela se je nadaljnja akcija novomeških mladincev: temeljit pregled Krkinega dna na obeh bregovih od novomeškega mostu do ovinka Krke v Bršljinu. Najprej so zbrali pri prebivalcih vse podatke o skupinah vojakov in posameznikih, ki so odmetavali orožje v vodo. Nato so pričeli z natančno preiskavo reke. Pod krinko kopanja so zbrano orožje privezali na vrv in ga pod vodo vlekli v bližnji gozd. Ponoči so pa orožje prenesli v oddaljena skrivališča ter organizirali še posebne skupine ki so ga podnevi pripravljale za uskladiščenje.

V Krki so zbirali tudi eksploziv za rušenje mostov, ki so ga železničarji odvrkli v reko. Ker so Italijani končno le ugotovili, kaj išče mladina v reki, so mladinci pozneje pripravili košare in jih delno naložili s kamenjem. Plavalci so se potapljali in pod vodo polnili košare. Ko je bila košara polna, jo je čoln odpeljal, na vrsto pa je prišel naslednji z naslednjo košaro. Tako je novomeška mladina popolnoma izpraznila drugo skladišče orožja — Krko.

Iz teh skladišč so prejele orožje ne samo prve partizanske skupine iz okolice Novega mesta, ampak tudi belokranjski partizani. In prav to orožje in strelivo je v glavnem zadostovalo za oborožitev partizanskih enot na Dolenjskem do pričetka splošne oborožene vstaje spomladi 1954.²

Kmalu potem, ko so se pojavile na Dolenjskem prve partizanske enote, je nastala tudi potreba po raznih popravilih orožja. Orožje so pošiljali v popravilo v delavnice somišljenikov OF po vsej Dolenjski.³ Manjša popravila so opravljali orožarji po vseh vojaških enotah, kadar pa so se te zadrževale v bližini naselij, so ga popravljali pri posameznikih.⁴

Delavnica na Podstenicah. Spomladi 1942 je močno naraslo število novih borcev, ki so se pa vse bolj angažirali v borbi z okupatorjem; zato se je pojavila tudi potreba po ustanovitvi večje stalne orožarske delavnice, ki bi se ukvarjala z vsemi popravili pokvarjenega orožja. Zato je bila na pobudo komandanta Dolenjskega odreda Marjana Dermastie in komisarja I. bataljona Dolenjskega odreda Jožeta Slaka-Silva konec maja 1942 ustanovljena prva orožarska delavnica na Dolenjskem.⁵ Delavnico so organizirali v vasi Podstenice na Pogačnikovi žagi. Pogačnikov brat, puškar, se je sem zatekel pred Nemci. Žaga je imela tudi ključavničarsko delavnico, zato je bila pripravna za popravljanje orožja. Razen tega je bila vasica precej oddaljena, pot do vasi pa polna podrtih dreves, ki so onemogočala vsak promet.⁶

² N. Silih, Kako so se oboroževali prvi slovenski partizani, »Dolenjski list« 11. IX. 1952, str. 5.

³ Kolikor nam je znano, so popravljale orožje v tem času v glavnem naslednje delavnice: delavnice Jakoba Prežlja, Jožeta Udoviča, Jožeta Ferliča, Janka Mišigoja, Lojzeta Murna, Lojzeta Mirtiča, Bele Ernesta v Novem mestu; delavnica bratov Vrščajev v Črnomlju; kovačija Doltar v Semiču; delavnice bratov Grča, delavnica Križman, delavnica Naceta Meha v Ribnici; strojnik Cerne na žagi v Soteski; delavnica pri Vederberju v Dolnji Bilpi na Kočevskem.

⁴ Podatek Srečka Prežlja, Koper.

⁵ Podatek Jožeta Udoviča, Novo mesto.

⁶ Tone Sušteršič — Tine Zeleznik, Kako smo popravljali orožje, »Borec« 1954, št. 4, str. 133.

Delavnica je pričela z delom v začetku junija 1942 in je tedaj zaposlovala le 3 osebe. V njej sta delala Jože Udovič-Topsi in Gustelj Pogačnik. Organizacijsko je spadala pod Zapadno-dolenjski odred, vodil pa jo je komisar Zapadno-dolenjskega odreda Jože Slak-Silvo. Še istega meseca je prišlo iz raznih enot nekaj tovarišev. Poziv štaba Zapadno-dolenjskega odreda je prejel tudi Srečko Preželj v Novem mestu s posebnim naročilom, naj preskrbi za delavnico tudi čim več orodja, ki ga naj pripelje s seboj. Takoj je napravil seznam potrebnih pripomočkov in materiala ter začel zbirati material s pomočjo članov Osvobodilne fronte. Material so nabavili pri raznih obrtnikih in v trgovinah z železino pri Kastelicu in Pauserju v Novem mestu. Trgovec Edmund Kastelic je postal takrat glavni vir materiala za partizanske delavnice. Srečko Preželj je preskrbel tudi strožnico iz novomeške jetnišnice. Zbirno mesto, kjer so pripravljali pošiljke, je bilo skladišče vodovodne delavnice na magistratu v Novem mestu. Material so vozili iz mesta kar v avtomobilski cisterni za škropljenje cest, ali pa razni vozniki iz Novega mesta. Srečko Preželj je postal po svojem prihodu v orožarsko delavnico na Podstenice vodja te delavnice. V delavnici so imeli takrat naslednjo opremo: avtogenski varilni aparat, poljsko kovačnico s kovaškim orodjem, strožnico na nožni pogon in drugo manjše orodje. Delavnica je imela tudi električno napeljavo z vodom iz parne Pogačnikove žage. Dva delavca sta bila zaposlena kot mehanika, štirje pa za druga kovinarska dela. Delavnica se je ukvarjala največ s popravilom orožja bivše jugoslovanske vojske, izdelovali pa so tudi razne sestavne dele zapiravev, vzmeti, merilne naprave za puške, nova kopita za puške itd.

Jože Udovič
pri akciji
za zbiranje orožja
na Krki
v Novem mestu
1. junija 1941

V Pogačnikovi žagi niso ostali dolgo. Ker so italijanske kolone izpadale proti Rogu, so morali dvakrat izprazniti delavnico in se umakniti v gozdove. Razen tega so bile Podstenice tudi preveč izpostavljene napadom iz zraka. Zato se je štab Zapadnodolenjskega odreda, verjetno po nalogu glavnega poveljstva, odločil, da se delavnica preseli iz vasi v gozdove. Po posvetu z gozdarji so izbrali gozd Podrta gora v smeri Kočevskega Roga, pol ure od Podstenic. Za vse delavnice, ki so bile takrat že ustanovljene — tj. krojaška z okoli 15 krojači in šiviljami, čevljarška z okoli 15 čevljarji, mizarška delavnica, klavnica in mesarija in seveda orožarska delavnica, je v tem gozdu skupina tesarjev, mobiliziranih iz okoliških vasi, zgradila več barak. V eno od njih se je preselila orožarska delavnica nekako konec junija 1942. Komisar

vseh delavnic je postal Jože Slak-Silvo. Delavnice niso bile dovolj konspirativno grajene in niso imele vode, ki so jo morali vsak dan dovažati v sodih iz Podstenic. tako da je bila do delavnic pravzaprav pošteno izvožena pot. Ker so bile v kraških grapah, so morale v njih ves dan goreti petrolejke in karbidovke. Zaradi slabe vidnosti so imeli stružnico še precej časa na Podstenicah.

Toda kljub vsem oviram in težavam v tej delavnici niso samo popravljali orožja in izdelovali nekatere sestavne dele, ampak so tudi izdelovali ročne bombe, ki jih je prav takrat zelo primanjkovalo. Ročne bombe so izdelovali iz 2 mm debele, v škatlo nekako $80 \times 60 \times 40$ mm zvarjene pločevine, v katero so položili kocko trotila, prostor med kocko in steno so pa izpolnili z odrezki železa. Škatla je imela v sredini privarjeno pločevinasto cevko s pločevinastim snemljivim pokrovčkom. V cevki je bila pritrjena 6 cm dolga počasi goreča zažigalna vrvica, vtaknjena v vžigalno kapico, ki je segala v izvrtino trotila. Drugi konec vrvice so zalili z maso iz kalijevega klorata, žvepla in sladkorja, pomešanega z vodo v kašo. Ko je bila cevka zalita, tako da je masa nekoliko konveksno izstopila iz cevke, so bombo posušili. Ta vžigač pa je na udarec slabo deloval, zato so te bombe uporabljali borci le tako, da so jih prnizigali ob žareči cigareti. Bomba je bila izrazito defenzivna, ponoči pa so jo mogli le s težavo uporabljati. Zato so začeli takoj s pripravami za drugi tip bombe z ročajem. V lesenem ročaju je bila udarna igla, ki je imela dvojno varovalo: matico na spodnjem koncu, ki je pritegnjena odmaknila konico igle od vžigalne kapice, skozi leseni ročaj in iglo pa je bila izvrtana odprtina, v katero je bil ohlapno vtaknjen zatič, ki je bil na enem koncu zavrt v obroček; na ta obroček je bila privezana kakih 150 mm dolga vrvica, navita okoli ročaja, njen konec pa je bil prilepljen z lepilnim papirjem k lesenemu ročaju. Enako je bila zalepljena tudi matica na spodnjem koncu ročaja. Bombe so aktivirali na naslednji način: odtrgali so lepilni papir, odvili matico, z vrvico potegnili iz ročaja zatič, udarili z ročajem bombe ob kak trd predmet in vrgli. Bombe so bile ofenzivne in defenzivne ter so se razlikovale po barvi na pokrovu. Defenzivke so imele ob notranjem robu spiralo iz 6 mm debele železne žice. Polnjene so bile različno: s trotilom, italijanskim eksplozivom iz neeksploziranih letalskih bomb, rudarskimi eksplozivi pa tudi z navadnim smodnikom. Za izdelavo te bombe so naredili tudi orodje v taki izvedbi, da je bilo mogoče s skupino 8 žensk izdelati dnevno 50 ročnih bomb. Preglavice so jim delali le vžigači. Prvotno so vgrajevali vžigalno kapico za lovske naboje, ki pa jih niso mogli dobiti v zadostni količini. Zato so izdelali lastne vžigalne kapice. Do serijske izdelave teh bomb pa ni prišlo, ker jih je prehitela roška ofenziva.⁷

Delavnica je postala kmalu premajhna, zato se je glavno poveljstvo na priporočilo Jožeta Slaka in Srečka Prežlja odločilo, da se orožarska delavnica loči od drugih delavnic. Jože Slak in Preželj sta našla ugoden prostor nad vrtačo »Dolgi studenec«, pol ure od drugih delavnic. Takoj so naredili načrte za ca. 5—6 m visoko, ca. 10 m dolgo in ca. 4 m široko enonadstropno barako z vgrajenimi okni.⁸ Število delavcev je nenehno naraščalo, začelo pa je primanjkovati orodja in potrebnega materiala. Ker je bila nabava iz Novega mesta otežkočena zaradi italijanske kontrole, so se povezali s strojnikom na žagi v Soteski, kjer so dobili precej orodja in materiala, vrtalni stroj ter nekaj delov avtogenskega varilnega aparata, druge dele aparata pa pri kovaču Šobarju v Dolenjskih Toplicah. Posebno varilni aparat je bil za delavnico zelo pomemben, ker jim je poenostavil in pospešil marsikatero delo. Kisikove bombe bi morali prejeti iz Novega mesta, pa jim je tudi to dobavo preprečila roška ofenziva.⁹ Na Dvoru so dobili še eno stružnico, ki pa je bila precej visoka, tako da je ni bilo mogoče preurediti na nožni ali ročni pogon.

Ker je bilo v vrtači, ob kateri je stala delavnica, ca. 5000 l stoječe vode, so pričeli misliti tudi na električni pogon. Da pa bi napeljali elektriko iz Toplic, ni bilo dovolj

⁷ Podatek po neobjavljenem sestavku Srečka Prežlja.

⁸ Prav tam.

⁹ Jože Udovič-Tepsi, Razvoj partizanskih delavnic na Dolenjskem, »Dolenjski list« 11. septembra 1952, št. 37.

električne žice. Bili so prisiljeni, da si postavijo lastno električno centralo. V zapušteni žagi v Novem Taboru pri Črmošnjicah so demontirali motor na sesalni plin in ga prepeljali v delavnico.¹⁰ Tako so izdelali elektrarno iz 8 KM močnega bencinskega motorja, ki so ga predelali na upojni plin iz oglja, iz plinskega generatorja, ki so ga dobili na neki zapušteni žagi v Starih Žagah, ter iz trifazne diname z žage na Podstenicah. Centrala je imela ca. 12 kW, vrtilni tok 380/200 voltov. Od centrale do barake so potegnili industrijski vod, do delavnic v Podrti gori pa vod za električno razsvetljavo.¹¹ Ko je elektrika prvič posvetila v gozdovih temnega Roga, je bilo ob taki zmagi veselje delavcev-partizanov nepopisno. Elektrika ni pomenila samo lažjega dela, temveč tudi več popravljenega in novega orožja, saj so zaradi električne razsvetljave lahko precej podaljšali delovni čas. Vse stroje so predelali na električni pogon. Centrala je delala neprekinjeno, tako da so imeli električni tok nenehoma na razpolago. Vode za hlajenje motorja in za izpiranje plina pa jim je začelo kmalu primanjkovati. Morali so jo dovažati iz vodnjakov na Podstenicah.¹²

Do roške ofenzive je število osebja v delavnici naraslo na okoli 16 ljudi.¹³ Delavnica je dobila naziv »centralna delavnica glavnega poveljstva«. Razen omenjenega so popravili veliko pušk, puškomitraljezov, težkih mitraljezov. Iz neeksplodiranih letalskih bomb so izdelovali mine za rušenje prog, izdelovali španske žeblje za trganje avtomobilskih gum, delali tovorna sedla, orodje in stroje za druge delavnice. Pričeli so se ukvarjati tudi že z načrti za partizanski minometalnik in mine, kakor tudi za drugo orožje.¹⁴

Sredi avgusta jih je zajela roška ofenziva. Demontirali so orodje in skrili material, pred umikom pa so napisali na vrata delavnice: Soldati italiani, cosa cercate sulla terra nostra, sulla terra Slovena? Večina delavcev se je prebila prek ceste, ki vodi iz Podturna na Travnik nato mimo ceste pod Starimi žagami do Novega mesta Italijanom za hrbet. Zanimivo je, da so našli po kakšnem mesecu, ko je bila ofenziva končana, vrata delavnice z napisom naslonjena na neko drevo, sama baraka pa je bila požgana. Tako so bile uničene vse delavnice in ves material.¹⁵

Tak je bil razvoj in potek dela v prvi partizanski orožarski delavnici na Dolenjskem, ki je skrbela za najrazličnejša popravila orožja in izdelovanje nadomestnih delov, česar orožarji po posameznih vojaških enotah ali manjših delavnicah niso zmogli.

Delavnica v Mačkovecu in Kozlovih stenah. Nekako sočasno kot delavnico na Podstenicah so ustanovili tudi orožarsko delavnico na Notranjskem. Ustanovili so jo na pobudo Mirka Bračiča, takratnega komandanta III. grupe odredov, najprej v Sodrražici pri nekem kleparju, nato se je premaknila na Rob, končno pa na Mačkovec-Slanski hrib. V okviru Krimskega odreda so ustanovili naslednje delavnice: orožarsko, kleparsko, mizarsko, ključavničarsko in druge. Zgradili so si barake in si uredili upravno poslovanje ter prehrano.

Vodja orožarske delavnice v sklopu vseh delavnic je bil Jože Kraljič. Orodje so zbrali ali rekvirirali pri posameznikih. Popravljali so predvsem pokvarjeno in zadržavajo orožje, ki ga je odvrгла bivša jugoslovanska vojska in katero se je v veliki meri ohranilo pri posameznikih in v raznih bunkerjih. Sočasno je bila pa ta delavnica tudi mehanična delavnica in se je ukvarjala s popravilanjem motorjev in koles. V njej so naredili tudi nekaj sestavnih delov za prvi partop, ki je bil izdelan na Turjaku. Popravljali so orožje za Krimski odred ter druge enote.

Nekako julija meseca so izvedeli za veliko naravno votlino v Kozlovih stenah nad Iškim Vintgarjem. Dohod vanjo je bil težaven, svetloba je prihajala skozi od-

¹⁰ Podatek Jožeta Udoviča.

¹¹ Podatek po neobjavljenem sestavku Srečka Prežlja.

¹² Prav tam.

¹³ Po ustnih izjavah je bilo v delavnici zaposleno 16 partizanov, italijanski prevodi poročil te delavnice pa navajajo 28 zaposlenih (arhiv IZDG, fasc. 792/1).

¹⁴ Podatek Jožeta Udoviča, Srečka Prežlja.

¹⁵ Podatek po neobjavljenem sestavku Srečka Prežlja.

prtino v skali v obliki cevi. Uredili so si dohod do votline, preskrbeli so si orodje: stružnice, vrtnalne stroje in drug material, hoteli so si napeljati tudi elektriko. Pričeli so že z delom, pa se je začela sredi julija italijanska ofenziva in uničila njihove načrte. Vse orodje in material so poskrili ter se razšli po enotah.¹⁶

Ta delavnica ni bila tako velikega obsega kot delavnica na Podstenicah, vendar pa je tedaj zadostovala na območju, na katerem in za katerega je delovala.

Delavnica v Dolomitih. Tudi v Dolomitih je leta 1942 nastala potreba po ustanovitvi orožarske delavnice. Pobudo za ustanovitev je dal Dolomitski odred, katere mu je bila delavnica organizacijsko podrejena. Za vodjo so postavili Sršeta Franca-Zena. Delavnica je začela delovati že konec junija 1942 pod šotori na Ključu. Ker so imeli na razpolago orodje, so pričeli takoj s popraviljanjem orožja. Vodja delavnice je bil obenem tudi orožar Dolomitskega odreda. Imel je nalogo, da pregleduje in popravlja orožje v vsem odredu. Težja popravila je opravljal v delavnici, večji del časa pa je prebil na terenu pri posameznih četah in bataljonih. Imel je tudi stalnega pomočnika, medtem ko so se delavci za manjša pomožna dela nenehno menjavali.

Od junija do septembra 1942 so popravljali puške in pištole. Iz avionskih zažigalnih bomb so izdelovali mine, in sicer tako, da so bombo prerezali, dodali detonator in 8 cm dolgo vžigalno vrstico ter jo zalotali ali zalili z voskom in smolo. Pobirali so nemške mine ob takratni nemško-italijanski meji na področju Toškega čela, Katarine, Grmade, Črnega vrha in Lučen. Te mine so pregledali in uskladiščili v treh bunkerjih za strelivo in orožje ter ga pošiljali Dolomitskemu odredu in drugim enotam na Gorenjskem, Dolenjskem in Notranjskem. Iz starih topovskih granat so delali mine na poteg za rušenje mostov.

Nekako septembra 1942 so se preselili v kovačijo Podobnikarjevih na Osredku št. 4. Ker partizanske enote v tem času niso imele dovolj orožja, so pričeli izdelovati nože za jurišne napade. Kovali so podstavke za mitraljeze, izdelovali udarne igle, matične ključke za odvijanje vijakov na progah, kopita za puške, opravljali vsa manjša popravila orožja; odpirali so minska polja, da so imele enote varen prehod. Za primer hajke so imeli v bližini zaklonišče. Delavnica je prenehala delovati konec marca 1943,¹⁷ ko se je položaj v Dolomitih občutno poslabšal zaradi italijanske ofenzive in belogardističnega nadlegovanja.

Delavnice v Beli krajini. V drugi polovici novembra 1942 je orožarsko delavnico ustanovil 2. bataljon Belokranjskega odreda med Rodinami in Mavrlenom. Vodil jo je Stane Vrščaj, skupno pa so bili v njej zaposleni 4 tovariši. Pobudo za njeno ustanovitev je dal komandant Belokranjskega odreda Dušan Majcen-Nedeljko. Izdelovali so mine, sestavne dele orožja in popravljali vse vrste orožja. Delavnica je delovala nekako do konca decembra 1942, ko je bila ukinjena.

Aprila 1943 so jo pa ponovno ustanovili na Mavrlenu. Na pobudo glavnega štaba NOV in POS je našel zanjo primeren prostor Tone Sušteršič-Tine Železnik v neki stari šupi, ki jo je bilo potrebno temeljito popraviti. V tej delavnici so v začetku popravljali samo orožje, pozneje pa se je razvila tudi čevljarska delavnica. Delavci so prišli iz Starih žag, vodja pa je ostal še nadalje Stane Vrščaj. Delavnica je imela svoj bunker za popravljeno in pokvarjeno orožje. Imela je tudi svojo javko, kjer so sprejemali in oddajali orožje.

Po kapitulaciji Italije se je preselila na Talčji vrh pri Črnomlju, kjer je delovala v šoli in se polagoma razvila v delavnico z okoli 20 zaposlenimi. Njen vodja je bil v začetku še Stane Vrščaj, pozneje pa Anton Stražišar. Mehanične stroje je montirala v kleti, zaradi zavarovanja pa so zaminirali vso okolico. Popravljala je vse vrste orožja, delala okovje za čevlje, oficirske značke in zvezdice, vojaške gumbe in podobno. Bila je samostojna vojaška enota in je kot taka spadala v sklop 3. čete bataljona delavnic komande belokranjskega vojnega področja. Strokovno je bila

¹⁶ Podatki Antona Taborskega, Jožeta Kraljiča, Ljubljana.

¹⁷ Podatki Franca Sršeta, Ljubljana.

podrejena prometno-tehničnemu odseku VII. korpusa, kateremu je tudi pošljala 14-dnevna delovna poročila. Delovala je do konca aprila 1945.¹⁸

Leta 1942 sta bili še dve manjši orožarski delavnici.

Prva taka delavnica je obstajala na Sodjem vrhu v Beli krajini pri Jožetu Plutu. V njej je bilo treba izredno paziti na konspiracijo. V vasi sami sicer ni bilo italijanske postojanke, toda dostop do vasi je bil mogoč samo mimo močnih italijanskih postojank. Glavni štab NOV in POS je sicer imel namen delavnico vključiti v centralne delavnice, vendar načrt ni bil izvedljiv. Razen neugodnega dostopa je bila tudi slabo opremljena in je v glavnem nudila svoje usluge le partizanom na prehodu.

Podobna orožarska delavnica kot na Sodjem vrhu je bila tudi v Škemljavcu v občini Metlika pri Francu Ivanetiču, ki je popravljajl manjše okvare na orožju.¹⁹

2. Centralna orožarska delavnica v Starih žagah

Ustanovitev delavnice, njeno delo in razvoj. Po italijanski ofenzivi novembra 1942, še bolj pa januarja 1943, ko so partizanske enote zajele v bojih velike količine orožja, se je zopet pokazala nujna potreba po ustanovitvi stalne delavnice. Glavno poveljstvo NOV in POS je 10. januarja 1943 imenovala Srečka Prežlja za vodjo pirotehnične delavnice. Ustanovil naj bi jo nekje na Dolenjskem. Kot politkomisar mu je bil dodeljen Tone Sušteršič-Tine Železnik, drugo strokovno osebje pa si je izbral izmed ljudi, ki so delali že v orožarski delavnici na Podstenicah.²⁰

Dolenjska operativna cona je sicer že pred njihovim prihodom organizirala popraviljanje orožja v Sošicah. Ker pa je bil ta kraj preveč izpostavljen in nevarnost vdora ustašev velika, so organizirali delavnice v vasi Sekulici v Žumberku, v hiši Marka Dragišiča. Delavnica je imela javko v sosednji vasi Dragi, kamor so prinašale brigade pokvarjeno orožje, da je bila delavnica varnejša pred izdajo; urejeno pa so imeli tudi kurirsko zvezo.²¹ Delali pa so v silno težkih razmerah. S hrano so bili v glavnem preskrbljeni, težave pa so bile glede materiala in drugih pripomočkov. Razno orodje so prjejemali prek zvez iz Novega mesta, še več pa iz samostana Pleterje.²² Ker preko Gorjancev ni bilo ceste, so vse težje predmete pripeljali pleterški menihi s kamionom do Novega mesta, naprej pa so jih transportirali sami. Pleterški menihi so jim odstopili tudi svojo malo stružnico, ki pa je bila zaradi požara precej pokvarjena. Tu so se ukvarjali v glavnem samo s popraviljanjem orožja, ki so ga partizani zaplenili Italijanom, ustašem in belogardistom. Ker so pri nabavljanju materiala in hrane stalno padali v zasede ustašev in Italijanov, delavnica ni mogla izpolniti pričakovanja in je postalo nujno, da jo preselijo na kak varnejši kraj.

S politkomisarjem dolenjske operativne cone Viktorjem Avbljem so se dogovorili, da poiščejo primernejši kraj, kjer bodo lahko izkoriščali zveze z Novim mestom in Ljubljano. S pomočjo Franca Krena iz Drganjih sel so našli vrtačo ob vznožju hriba Luben, 20 minut od Drganjih sel. Franc Kren jim je s pomočjo tovarišev postavil leseno barako, dolgo ca. 6 m in široko ca. 3—4 m. Les so pripeljali ponoči iz Starih žag. V tej baraki so zgradili tudi strelni bunker za preizkus orožja in sicer tako, da so izkopali okoli 2 m dolg vodoraven rov, ga zaprli z dvojno steno iz desk, med katero so naložili pesek in zemljo. Skozi ta zid so izrezali odprtino, ki je bila ravno dovolj velika, da so skozi njo lahko vtaknili puško ali mitraljez, ki so ga nameravali preizkusiti. Špranje med puško in steno so zatisnili s krpami, da se streljanje ni slišalo dalj od 50 m. V to delavnico so se preselili nekako aprila 1943. Zveze so vzdrževali prek dveh družin iz Drganjih sel in živeli zelo konspirativno. Tu so popravili veliko orožja. Prevezemali so ga od brigad običajno v Starih

¹⁸ Tone Sušteršič - Tine Železnik, Kako smo popravljali orožje, glej op. 6; podatki po neobjavljenem sestavku Srečka Prežlja, arhiv IZDG, fasc. 31/III-16, 104/I-4, 10.

¹⁹ Podatki po topografiji Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani.

²⁰ Arhiv IZDG, fasc. 9/I B.

²¹ Tone Sušteršič - Tine Železnik, Kako smo popravljali orožje, glej op. 6.

²² Menihi iz samostana Pleterje v bližini Šentjerneja na Dolenjskem, ki so podpirali partizane, so pomagali z orodjem tudi orožarski delavnici v Novi gori.

postavili Nemci pred pogorišče deske z pisom: »Aufpassen — Minen« in se niso upali vstopiti v nobeno drugo delavnico; zato so ostale vse druge delavnice in ustanove v dolini Starih žag skoraj nedotaknjene.

Po umiku Nemcev so si partizani uredili novo delavnico v zapuščenih kočevskih zidanicah v Novi gori nad Starimi žagami. Ker je sovražnik stalno vdiral na žagah ali Poljanah, ga prepeljali ponoči do delavnice, popravili in ga po isti poti vrnili. Če se je zadrževala v bližini kakšna brigada, so šli vsi delavci v brigado, vzeli s seboj rezervne dele in orodje in kar tam popravljali oziroma zamenjavali dele orožja. Dobro so imeli urejeno tudi nabavno službo, ki je delovala po več linijah. Iz Ljubljane so dobivali material prek glavnega štaba NOV in POS ter po železničarski zvezi. Z Novim mestom so imeli več zvez: lastnik gradiča Srebrniče Andrej Agnič je vozil material iz Novega mesta kar s traktorjem, Marija Boltar ga je dobavljala po železnici, za popravila v Novem mestu pa je poskrbel Janko Mišigoj. Material za delavnice je stalno zbirala organizacija OF v Novem mestu.

Kljub konspiraciji pa se je sčasoma le pričelo v okoliških vaseh šepetati, da so v Lubnu velika partizanska skladišča, tovarna orožja ipd. Začeli so misliti na selitev v Stare žage, vendar je komandant glavnega štaba NOV in POS Matija Maček njihove prošnje odklanjal, češ da bodo zaradi njihove prisotnosti ogrožene bolnice. Ker pa so sledili trije zaporedni sunki Italijanov v Drganja sela in okoliške gozdove, je bilo jasno, da iščejo prav to orožarsko delavnico. Po odobritvi glavnega štaba so se preselili v Stare žage. Drganja sela so zapustili okoli 20. julija 1943, pred odhodom pa so še zaminirali barako.²³ Nastanili so se v mlinu Jožeta Šprajcercja ob Divjem potoku.²⁴ Oprema delavnice je bila skromna. Imeli so malo stružnico iz Pleterij, ki so jo uredili na pogon z mlinskim kolesom, avtogenski varilni aparat, razsvetljava pa jim je dajal avtomobilski dinamo, ki ga je poganjalo mlinsko kolo in jim tako omogočilo delo tudi ponoči. Tu so se lotevali že večjih del. Iz zaplenjenega italijanskega tanka, ki so ga dobili v bojih pri Žužemberku, so vzeli top in ga preuredili v prevozni top. Lafeto so napravili sami, pri čemer so uporabili kolesa starega Fordovega avtomobila. Tudi naprave za merjenje so izdelali že sami. Do kapitulacije Italije je vodil delavnico še Srečko Preželj, politkomisar pa je bil Tone Šušteršič-Tine Železnik. Nekoliko pred kapitulacijo Italije so se preselili v drug Šprajcercjev mlin, ki je imel več prostora in več vodne energije.²⁵

Ob kapitulaciji Italije je dobila delavnica precej novih strojev in orodja, med drugim tudi moderno stružnico, vrtni stroj, skobelni stroj in brusilni stroj. Ker so Italijani pri umiku onesposobili velike količine orožja, je imela delavnica dela na pretek. Ob splošni mobilizaciji je iz dneva v dan naraščala tudi partizanska vojska in potrebe po orožju so bile vsak dan večje. Predvsem je primanjkovalo merilnih naprav za minomete, mitraljeze in topove. Sami so pričeli izdelovati tudi te naprave, prav tako kopita za vse vrste pušk, mitraljezov in brzostrelk. Njihova dejavnost se je širila, število zaposlenih pa je naraslo že na okoli 30. Vodstvo delavnice je po kapitulaciji Italije prevzel Gustelj Pogačnik.

Sredi največjega dela je centralno orožarsko delavnico zajela nemška ofenziva oktobra 1943. Nemci so bili že v neposredni bližini delavnice, ko so delavci izvedeli, da se morajo umakniti. Zato so v naglici pospravili le najnujnejše orodje in stroje, zaminirali delavnico ter porušili most v Novem Taboru pri Črmošnjicah, ki je naval sovražnika precej zadržal. Delavci-partizani so se umaknili v gozdove med Blaževcem in Sečem, kjer so prebili ofenzivo. Nemci pa so ob prihodu v orožarsko delavnico naleteli na nastavljeno miño, ki je eksplodirala. Vsi, ki so bili tedaj v njej, so bili ali ubiti ali ranjeni. Vžgala se je tudi stavba, zaradi vročine so eksplodirali detonatorji v bunkerju pod stavbo, tako da je bil uničen skoraj ves material, ki je bil v njej. V strahu, da so zaminirane tudi druge stavbe v dolini Starih žag, so

²³ Podatki po neobjavljenem sestavku Srečka Prežlja.

²⁴ Podatek Jožeta Udoviča.

²⁵ Podatki po neobjavljenem sestavku Srečka Prežlja.

osvobojeno ozemlje, so najprej poskrbeli za zaščito pred morebitnim vdorom. Ponovno so porušili most v Novem Taboru, ki so ga Nemci med ofenzivo popravili, cesto so prekopali, na nekaterih mestih pa minirali. Iz pogorišča stare delavnice so odpeljali vse stroje in jih popravili. Da jim v primeru ponovnega sovražnikovega vdora ne bi bilo treba vedno znova razdirati in skrivati težkih strojev, so zgradili podzemne delavnice — kakšnih 10 bunkerjev. Vsi so bili urejeni tako, da jih je bilo mogoče v najkrajšem času zakamuflirati in bi jih ne našel nihče, ki zanje ni vedel. Večina bunkerjev in poslopij, v katerih so bile delavnice, je bilo miniranih in nepoklicani obiskovalec bi sprožil mino že prej, preden bi našel skrivališče in bi tako z življenjem plačal svojo radovednost. Bunkerji, v katerih so bila skladišča orožja in streliva, so bili pa še posebno konspirativni. Za manjša tekoča popravila so imeli delavnice v stavbah, kamor so imeli dostop vsi partizani.

Za pogon strojev je skrbela prvotno električna centrala, ki so jo zgradili na pogorišču stare delavnice, Divji potok pa je dajal dragoceno električno energijo. Ker niso imeli primernega dinamostroja, so montirali 440-voltni dinamo in 22-voltno elektromotorje. V poletni suši, ko je potok skoraj popolnoma presahnil, so si pomagali z motorjem na sesalni plin, ki so ga dobili v Črnomlju. Ker se je število strojev in prostorov, ki so jih morali razsvetljevati, stalno povečevalo, so povečali tudi število električnih central. Tako je bilo spomladi 1945 v pogonu že 5 central, ki so razen tega, da so razsvetljevale prostore, skrbele tudi za pogon 5 stružnic, 3 vrtnih strojev, 3 smirkovih brusov in skobelnega stroja. Razen razsvetljave lastnih prostorov so skrbeli še za razsvetljavo ekonomata SVCPCB, telefonskih central in krojaških, čevljarskih ter usnjarskih delavnic štaba VDV na Seču.²⁶

Velike težave so imeli s preskrbo materiala in orodja. Partizani pa so bili silno iznajdljivi in so si pomagali na najrazličnejše načine. Material so dobivali s pogorišč, zapuščenih žag in mlinov, razbitih vagonov in lokomotiv, predvsem pa iz razbitih sovražnih in zavezniških letal. Zelo težko so si nabavljali nekatero orodje, zlasti pile, žage za železo, svedre in drugo drobno orodje. Nabavljali so ga intendanti Štajerske, Primorske in celo iz Italije po raznih kanalih. Namesto stružnih nožev so za struženje trdih predmetov uporabljali jedra probojnih krogel za protitankovske puške in mitraljeze, ki so jih vdelali v posebne držaje. Ker niso imeli primežev, so si pomagali z aluminijastimi deli sestreljenih letal. Primeže so odlili v livarni v Črnomlju, dokončali pa so jih v Starih žagah. Za vsako orodje, ki ga jim je primanjkovalo, so našli nadomestilo. Najbolj jim je manjkal avtogenski varilni aparat. Pomagali so si na ta način, da so železo varili ali trdo cinili v kovaškem ognju.

V orožarskih delavnicah so izdelali najrazličnejše orožje, sestavne dele za topove, pa tudi posebne granate, ki sicer niso bile take kot nemške, imele so pa večjo probojno moč. Partizanske enote so shranjevale izstreljene tulce ter jih pošiljale v Stare žage, kjer so jim dali pod stiskalnico prvotno obliko, izmenjali vžigáč in zrno, ki je bilo izdelano iz jeklene osi. Dalje so izdelali iz topovske cevi protitankovski top, pri katerem je bila stara le cev z zapiračem, vse drugo je bilo pa delo partizanskih rok po lastni zamisli, kolesa pa so dobili iz razbite prikolice. Mitraljeze, ki so bili prej montirani v nemških lovskih avionih, so pritrdili na stojalo težke »Brede«, izdelali nove električne prožilne naprave in kot taki so jim služili za protitankovske mitraljeze. Avionske topiče kalibra 20 mm so montirali na kolesa, jim izdelali lafete in merilne naprave. Iz mitraljezov, ki so jih dobili iz sestreljenih zavezniških letal, so izdelali profiletalske mitraljeze, ki so branili partizansko letališče pri Podzemlju, spuščališče materiala in glavni štab pred napadi sovražnih letal. Stojala so izdelali iz cevi, ki so jih dobili iz ograje na mostu v Dolenjskih Toplicah. Merilne naprave pa so bile spet partizanski izum.

Ko so pričeli zavezniki v jeseni 1944 pošiljati večje količine orožja, je delo v orožarskih delavnicah spet naraslo. Vse prejetu orožje je bilo potrebno pregledati in

²⁶ Jože Udovič, Razvoj partizanskih delavnic na Dolenjskem, glej op. 9.

večinoma tudi popraviti. Posebno veliko dela so imeli s pregledovanjem min. Po smrtni nesreči komandanta glavnega štaba NOV in POS Franca Rozmana-Staneta pri preizkušanju angleškega minometa so morali vse mine razstaviti in pregledati. Najprej so opravljali to v Starih žagah, pozneje pa v Črnomlju in kar na spuščališču samem.²⁷

Navedeni podatki, čeprav so skromni, nam v veliki meri pričajo, kako je delavnica v majhnih razmerah in s preprostimi sredstvi izvrševala tudi najbolj komplicirana popravila vseh vrst orožja, kar je bilo nujno za uspeh partizanskih enot. O številčnem in raznolikem delu te orožarske delavnice naj priča samo poročilo za avgust 1944, ko je bilo popravljeno in na novo izdelano naslednje orožje in njegovi sestavni deli: 9 puškomitraljezov, 130 pušk, 65 lahkih mitraljezov, 11 težkih mitraljezov, 19 samokresov, 29 brzostrelk, 179 popravljenih in na novo izdelanih okvirov, 2 vijaka za top, 2 ključa, 1 čistilnik za cev protiavionskega mitraljeza, 1 kotni oblič, 1 kolektor, 1 ostružen pokrov za dinamo, 1 ostružena os, 2 udarni igli za top, 2 zatika, 1 izvlečilnik za top, 1 granata, 67 osnovnih polnjenj za težki minomet, 1 sedlo, 2 topa.²⁸

Organizacija delavnice. Orožarska delavnica v Starih žagah je bila leta 1943 podrejena neposredno glavnemu štabu NOV in POS. Vodil jo je šef delavnice, ki je odgovarjal za njeno delo in disciplino. Po kapitulaciji Italije je bila razdeljena v 4 oddelke: strojni, pirotehnični, oddelek za popravljanje pušk in mitraljezov, oddelek za precizno mehaniko. Imela pa je tudi lastno kovačnico in livarno.²⁹ Spomladi in poleti 1944 pa je prišlo do postopne reorganizacije. Delavnica, v kateri so spočetka delali vse — od popravila raznih predmetov za potrebe civilnega prebivalstva in enot v zaledju do popravila vsakovrstnega orožja, predelave bomb in izdelave min — se je razdelila na oddelke. Tako so bili jeseni 1944 v tej orožarski delavnici — takrat je delalo v njej 46 delavcev — naslednji oddelki: puškarski oddelek, kjer so popravljali vse vrste pušk, brzostrelk in samokresov; mitraljeski oddelek, ki je skrbel za popravilo vseh vrst mitraljezov; topovski oddelek, ki je skrbel za popravila topov in minometov; v dveh strojnih oddelkih so izdelovali razne predmete za potrebe drugih oddelkov kakor tudi za potrebe drugih delavnic, partizanskih ustanov itd.; finomehanična delavnica je izdelovala razne merilne naprave za protitankovske topove, minomete, protiavionske mitraljeze, razne vžigalnike itd.; kovaška delavnica, kjer so izdelovali razne podkovke, potrebne za orožje, okovje za vojaško opremo itd.; mizarski oddelek je izdeloval predvsem kopita za razne vrste pušk, mitraljezov, brzostrelk in samokresov ter sobno in drugo opremo za druge oddelke; v odseku za mine so izdelovali »nagazne« mine, mine za partop, predelovali so ročne bombe itd.; v splošnem oddelku so izdelovali nabojne okvire za brzostrelke, mitraljeze in pištole. Razen tega so popravljali kmetijske stroje in orodje ter razne predmete za civilno prebivalstvo in druge vojaške enote; pogonski oddelek je skrbel za nemoten obrat vseh električnih central, ki so poganjale stroje in dajale razsvetlavo.³⁰

Orožarska delavnica je spadala do 8. maja 1944 pod operacijski oddelek glavnega štaba, nato pod tehnični oddelek, v katerega se je slednji preimenoval,³¹ od 23. junija 1944 pa pod organizacijski oddelek, v katerega se je preimenoval tehnični oddelek.³² Osebe delavnic so zaradi boljše vojaške in politične povezanosti vključili v 3. bataljon XX. brigade, ki je bila neposredno podrejena glavnemu štabu NOV in POS. Obenem so poskrbeli za čim boljše zavarovanje delavnic in za stražo. Dne 19. septembra 1944 je bil ustanovljen prometno-tehnični oddelek in od tedaj je spadala orožarska delavnica pod tehnični odsek prometno-tehničnega oddelka glavnega štaba.³³ Vodja delavnice je bil za delo odgovoren tehničnemu oficirju prometno-

²⁷ Prav tam.

²⁸ Arhiv IZDG, fasc. 31/III-46.

²⁹ Tone Sušteršič - Tine Zeleznik: Kako smo popravljali orožje, glej op. 6.

³⁰ Podatki Jožeta Udoviča.

³¹ Arhiv IZDG, fasc. 11/II-6.

³² Arhiv IZDG, fasc. 31/I-1.

³³ Arhiv IZDG, fasc. 95/I-1.

tehničnega oddelka glavnega štaba.³⁴ Dolžnosti vodij delavnice so bile naslednje: vodili so strokovno delo v delavnicah; odgovorni so bili za delovno disciplino; predpisovali so delovni red v delavnici, ki je bil odvisen od nujnosti dela in od dobavljanj električne energije; paziti so morali, da se prepreči vsako samovoljno odhajanje iz delavnic ali obiskovanje drugih delavnic iz neslužbenih razlogov; izdajali so propustnice samo v službene potrebe in za določen čas; propustnice so prejeli od komande področja in sicer določeno število za vsakih 14 dni vnaprej; vodili so evidenčno knjigo o naročilih in popravilih; vodili so knjigo izdatkov in dohodkov orožarske delavnice; sprejemali so naročila za nove predmete, katera je odobril prometno-tehnični oddelek, popravila pa so odobraval sami vodje delavnice na podlagi primerne naročila pristojne enote ali ustanove; zaradi nabave surovin, orodja in drugih tehničnih potrebščin so sestavili vnaprej seznam potreb po nujnosti ter ga priložili 14-dnevnim poročilom; za nujne potrebe so naročili material takoj, morali so ga pa točno opisati, da ni bilo nejasnosti pri naročanju; za material in druge tehnične potrebščine, ki so bile na zalogi v delavnicah, je bilo treba uvesti kartoteko ali ustrezni zapisnik, iz katerega je bila razvidna zaloga in poraba materiala; sestavljali so delovna poročila, od katerih so pošiljali en izvod tehničnemu oficirju, enega so pa zadržali za sebe; poročila so pošiljali vsakega 15. in 28. v mesecu.³⁵

Delovna poročila so obsegala naslednje podatke: kraj delavnice; vrsto delavnice; število delovnih dni; število zaposlenih po strokah; izvršena naročila in popravila; neizvršena naročila in popravila; ali so za neizvršena naročila in popravila surovine in tehnični material na zalogi; kaj je delavnica sprejela na surovinah in orodju; ali so imeli politično uro; pripombe.³⁶

Po ustanovitvi prometno-tehničnega oddelka je prevzela politično in vojaško skrb nad orožarsko delavnico XIV. brigada, strokovno vodstvo pa prometno-tehnični oddelek sam.³⁷ 10. novembra 1944 se je v okviru XIV. brigade ponovno vzpostavil 3. bataljon in v sklop prve čete 3. bataljona te brigade je spadala razen mehanične delavnice »Murn« tudi orožarska delavnica v Novi gori. 3. bataljon XIV. brigade je imel nalogo, da vojaško usposobi vse moštvo, ki je bilo strokovno zaposleno v delavnicah in drugih ustanovah v Starih žagah, da bi v primeru nevarnosti vsi stopili z orožjem na položaje in samo branili položaje, dokler bi ne dobili pomoči od drugod.³⁸

Decembra 1944, ko so izpadle iz prometno-tehničnega oddelka vse orožarske delavnice, je tudi orožarna v Novi gori prišla pod nadzorstvo komande belokranjskega področja. Od tedaj je vodja orožarske delavnice pošiljal poročila in bil pod nadzorstvom orožarskega oficirja na komandi belokranjskega področja.³⁹

Partop — novo partizansko orožje. Zaradi pomanjkanja artiljerije in težnje, da bi dali pehota v prvih vrstah orožje z močno rušilno močjo, so uporabili partizani ob obleganju Žužemberka spomladi 1942 prvi primitivni partizanski top, izdelan pri nekem kovaču na Turjaku. To novo orožje so izdelali iz naslednjih delov: iz cevi z oblogo iz močnega hrastovega lesa, dveh zadnjih in ene prednje noge ter puške, ki je bila pritrjena na zadnji konec cevi. S pritiskom na petelina se je sprožil naboj, plamen pa je nato siknil v notranjost cevi na granato, ki je potem odletela na določeni predmet. Izdelali so tudi merilne naprave in granate kalibra 81 mm. Izdelavo granat in nadaljnje izpopolnjevanje partopa je prekinila roška ofenziva.⁴⁰

Leta 1944 so izdelali partizanski top v enotah IX. korpusa na Primorskem, za katerega so izdelali sami tudi strelivo. Vendar je bil še precej neroden in nezanesljiv.

³⁴ Arhiv IZDG, fasc. 95/I-2.

³⁵ Arhiv IZDG, fasc. 96/II-1.

³⁶ Arhiv IZDG, fasc. 96/II-1.

³⁷ Arhiv IZDG, fasc. 96/II-1.

³⁸ Arhiv IZDG, fasc. 96/I b-8.

³⁹ Arhiv IZDG, fasc. 96/I a-1.

⁴⁰ Kožar, Prvi partizanski top, »Borec« 1953, št. 1, str. 12.

Na pobudo komandanta glavnega štaba NOV in POS Franca Rozmana-Staneta in komandanta IX. korpusa Lada Ambrožiča-Novljana v jeseni 1944 so pričeli v orožarski delavnici v Novi gori z izpopolnjevanjem tega partopa. Z njegovo izdelavo so imeli velike težave in je v začetku delo izredno počasi napredovalo. Glavna ovira so bile osnovne polnitve za italijanske mine. Skušali so jih nadomestiti z lastnimi polnitvami, ki so jih izdelali iz angleških letalskih mitraljezov, kar pa jim zaradi nezadostnih izkušenj v začetku ni uspelo. Šele kasneje, ko so dobili originalne osnovne polnitve in jih temeljito proučili, so uspeli tudi z izdelavo lastnih polnitev za mine, ki so popolnoma ustrezale določenemu namenu. Navzlic temu pa je imel protop še dve napaki, ki sta delali velike preglavice in jih je bilo treba brezpogojno odpraviti. Ti napaki sta bili neokretnost orožja in negotovost eksplozije mine, ki je imela primitivne vžigalnike domače izdelave.⁴¹

Partop je bil sestavljen iz cevi, nožic, podloge ter merilnih naprav. Cev partopa je bila cev težkega minometa 81 mm in na repu prevrtana tako, da so namestili udarno pripravo. Udarna priprava je imela pero, udarno iglo ter prožilnik na poteg. Nožice so bile vzete težkemu mitraljezu »St. Etienne« in skrajšane ter so se lahko dvigale in spuščale. Na vrhu nožic je bil nameščen vijak, s pomočjo katerega se je lahko premikala cev po smeri. Podloga je bila vzeta minometu 81 mm in pripravljena tako, da je bila montirana opora, ki je omogočala položno streljanje. Merilni napravi sta bili goniometer in kvadrant. Goniometer je bil prav tako vzeta težkemu minometu 81 mm ter je služil za dajanje smeri in merjenje krajevnega kota. Nameščen je bil na nožicah. Tudi kvadrant je bil merilna naprava težkega minometa 81 mm in je dajal nagib cevi.

Strelivo za partop je bila mina, sestavljena iz glave, trupa in repa. Glava je bila izdelana iz pločevine, debele 3 mm. Polnjena je bila s 5 kg eksploziva N 808. Na vrhu glave so bili pritrjeni 4 vžigalniki. Sam vžigalnik je bil sestavljen iz tulčka, udarne igle, persa, vžigalne kapice in zatiča. Vžigalna kapica je bila obdana s poživitvenim eksplozivom. Glava je bila pritrjena na lesen trup, stružen iz bukovega lesa, ki je imel dolžino partopove cevi. Na koncu trupa je bil privit rep, vzeta lahki mini težkega minometa 81 mm. Rep je služil za nameščanje osnovne ter dodatnih polnitev. Celotna teža mine je znašala 12,5 kg.

Vsak partop je imel svoj lastni oddelek, ki so ga sestavljali: vodja oddelka, merilec, pomočnik merilca in dva dodajalca. Vodja oddelka je nadzoroval vse delo ter odgovarjal za pravilno ravnanje z orožjem in poveljeval. Merilec je upravljal merilne naprave. Pomočnik merilca je pomagal merilcu pri dajanju smeri in nagiba cevi in polnil cev. Prožilec je zapenjal in prožil iglo. Dodajalca sta montirala vžigalnike na glavo mine in donášala strelivo. Partop in strelivo so vedno tvorili, le na položaju so ju prenašali. Tako je vodja oddelka nosil merilne naprave, merilec cev, pomočnik merilca nožice, prožilec, podlogo, dodajalca pa strelivo.

Učinek partopove mine je bil zelo močan, prebila je kamenit zid, debel 50 cm in širok 120 cm. Pri eksploziji je nastal močan dimni steber 15 m visok in širok ter velik plamen. Zato je vplivala mina zaradi močne eksplozije zelo demoralizirajoče.

Partop so uporabljali za napad na utrjene postojanke. Cilji so bili bunkerji, utrjene hiše, gradovi, barikade ipd. Postavili so ga na razdaljo 200 m, nakar so pričeli z napadom.⁴²

Takšno je bilo novo partizansko orožje — partizanski top, izdelan v orožarski delavnici v Novi gori po daljših poskusih in napornem delu. Pozneje so nadomestili lesen del mine z železno cevjo in namesto 4 vžigalnikov montirali enega samega. Proizvodnja min je bila organizirana serijsko. Pločevinaste glave, vodila in repe za mine so izdelovali v orožarski delavnici »Črn« v Črnomlju, v Novi gori pa so mine polnili in izdelovali vžigalnike.⁴³

⁴¹ Podatek po neobjavljenem sestavku Srečka Prežlja.

⁴² Arhiv IZDG, fasc. 32/III-1.

⁴³ Podatek po neobjavljenem sestavku Srečka Prežlja.

Marca 1945 so v partizanskih enotah uporabljali že 12 partopov v Novi gori pa so bili stalno tečaji za usposabljanje kadra za to orožje.⁴⁴ Vsekakor je predstavljal partizanski top največji uspeh te delavnice, saj je zaradi izredne probojne moči in velike eksplozije postal učinkovito orožje v borbi proti okupatorju.

Vzgoja kadrov. V orožarski delavnici v Novi gori je bilo izredno skrbno urejeno strokovno usposabljanje delavcev-orožarjev. Stalno so bili tečaji za ravnanje z različnimi vrstami orožja ne samo za delavce v tej delavnici, ampak tudi za druge orožarske delavnice. Iz vrst orožarjev te delavnice so izšli marsikateri vodje drugih delavnic in njihov strokovni kader, zato so lahko tudi te izpolnjevale svoje naloge, čeprav v manjšem okviru.

Razen stalnega strokovnega usposabljanja orožarjev je bilo poskrbljeno tudi za njihovo politično razgledanost in razvedrilo. Stalno so bile tedenske politične ure, ki jih je vodil politkomisar delavnice. Na političnih urah so pretresali vsa tekoča vprašanja o trenutni mednarodni in domači politični situaciji, seznanjali borce z zgodovino delavskega gibanja doma in v svetu ter z vsemi aktualnimi vprašanji, ki so se nanašala na delo in razvoj delavnice. Vsaka delavnica je imela svoj stenčes, študirali so politično literaturo, čitali partizanske časopise, poslušali radijska poročila. Večkrat so priredili tudi mitinge in proslave.⁴⁵

3. Druge orožarske delavnice 1943—1945

Ob kapitulaciji Italije je narodnoosvobodilna vojska zaplenila veliko najraznovrstnejšega orožja, od samokresov in pušk do topov. Seveda vse orožje ni bilo primerno za boj, ampak je bilo v veliki meri pokvarjeno in neuporabno, ker so ga italijanski vojaki namenoma pokvarili. Glavni štab NOV in POS je zato odredil, da je vse to orožje treba popraviti in usposobiti ter je 14. septembra 1943 izdal navodila, po katerih naj krajevne komande ustanovijo na svojem področju orožarske delavnice.⁴⁶

V smislu navodil glavnega štaba je ustanovila tudi krajevna komanda Kočevje orožarsko delavnico, o kateri imamo samo ta podatek, da je bil v njej zaposlen kot strokovnjak neki pripadnik italijanske vojske.⁴⁷ Delovala je samo do nemške ofenzive oktobra 1943, potem pa sta njeno delo prevzeli orožarska delavnica v Starih žagah in orožarska delavnica notranjskega vojnega področja. Popravljenorožje iz te delavnice je bilo ali oddano partizanskim enotam ali pa uskladiščeno v bunkerjih krajevnih komand.⁴⁸

Orožarska delavnica notranjskega vojnega območja. V smislu navodil glavnega štaba NOV in POS z dne 14. septembra 1943⁴⁹ je bila tudi v Ribnici ustanovljena orožarska delavnica, ki je imela v začetku naziv orožarska delavnica ribniškega področja,⁵⁰ nato pa orožarska delavnica notranjskega področja.⁵¹ Za vodjo je bil postavljen Tone Taborski, zaposlovala pa je kakih 20 ljudi. V Ribnici je bila nameščena v delavnici telovadnega orodja »Oražem«, zato so lahko vse stroje in orodje, več stružnic, vrtalne stroje, primeže ipd. uporabili za popravilo orožja. Ves čas je bila delavnica organizacijsko podrejena glavnemu štabu NOV in POS, le od decembra 1944 po ustanovitvi obojestranskega odseka vojnega nadzorstva orožarskega oficirja komande notranjskega področja.⁵² Prometno-tehničnemu oddelku glavnega štaba, nato pa orožarskemu oficirju notranjskega področja je vodja delavnice pošiljal 14-dnevna delovna poročila. Delavnica je imela svojega

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Marko Setinc, Razvoj delavnic, »Naše vojaške delavnice«, izdala Tehnika GS NOV in POS leta 1945.

⁴⁶ Arhiv IZDG, fasc. 40/II-3.

⁴⁷ Arhiv IZDG, fasc. 40/II-2.

⁴⁸ Arhiv IZDG, fasc. 31/III-15.

⁴⁹ Arhiv IZDG, fasc. 40/II-3.

⁵⁰ Arhiv IZDG, fasc. 31/III-15.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Arhiv IZDG, fasc. 96/I a-1.

politkomisarja, ki je vodil redne politične ure. Ker je pripadala komandi notranjskega področja, ji je ta organizirala tudi prehrano, preskrbela orodje in material, živino in vozila ob premikih.

Ob nemški ofenzivi oktobra 1943 se je morala delavnica umakniti v Zadolje nad Ribnico. Število članov se je tedaj zmanjšalo na 8 in je od tedaj štela vedno od 8—11 članov. Iz Ribnice so odpeljali le brusilni stroj, drugi material so pa prejeli od komande notranjskega področja ali od delavnic, kjer so se ustavljali, manjše orodje pa so imeli vedno s seboj. V Zadolju so imeli poseben bunker v gozdu, kjer so prenočevali, kajti v delavnici v vasi so imeli le orodje.

Konec novembra 1943 se je delavnica preselila najprej v vas Kozaršče v Loški dolini v neko privatno stavbo, kmalu pa na grad Snežnik nad Kozarščami, kjer so delali v nekdanji garaži grajskega lastnika. Kot v bližini vseh delavnic, kjer so delali, so si zgradili tudi tu bunkerje za pokvarjeno in popravljeno orožje. V največjem bunkerju, ki so ga imeli v gozdu, je bilo spravljenega nad en vagon raznega materiala. Ta bunker je bil zelo večje zakonspiriran in sicer tako, da so bili čez jamo položeni hloidi, v njih odprtina 60 × 60 cm, čez njo pokrov, na njem pa prabit star štor tako, da je bil bunker popolnoma zavarovan pred morebitnim odkritjem. Drugi bunker so imeli tik ob cesti v nekem skalovju, dovolj suh, da so imeli v njem spravljen tudi hrano. Tretji pa je bil tik nad gradom. Bunkerji so bili vedno polni popravljene in pokvarjenega orožja. V delavnici so bili zaposleni v glavnem sami mehaniki in ključavničarji, nekaj Primorcev in nekaj železničarjev, ki so bili demobilizirani. Imeli so lastnega mizarja za izdelavo kopit, lastnega kovača in lastnega kuharja. Popravljali so vse vrste orožja od revolverja do topov raznih tipov, izdelanih v raznih državah. Zaradi pomanjkanja orodja so ga naredili precej sami — npr. kladiva, svedre, sekala, klešče, delno pa so ga dobivali z Vrhnike in iz Trsta. Seveda pa se niso ukvarjali samo s popraviljanjem orožja, ampak tudi z izdelavo novega. Tako so sami izdelali brzostrelko, polnila za mine za minomete, na razstavo v Črnomelju marca 1945 pa so poslali nožice za nemški mitraljez in polnila za mine. Navadno strojno iz ameriškega aviona so predelali v protiavijsko. Ob raznih priložnostih so popravljali tudi avtomobile in pisalne stroje.

V zgodnji pomladi 1944 so se preselili na grad Ušivek pri Markovcu v Loški dolini, kjer so bili kaka dva meseca. Tu je postal vodja delavnice Grča Peter. Pri Janežiču v Markovcu so imeli le stružnico, ki so jo zaplenili nekje nad Cerknico, drugo pa so delali na gradu. Iz Ušivka so se nekako julija 1944 preselili v Podgoro v neko trgovino, kjer je postal vodja delavnice Arko Anton.⁵³ V jeseni 1944 so se preselili na grad Čaber, kjer so delali tudi še v pozni jeseni 1944, ko se je 7. novembra 1944 tragično ponesrečil komandant glavnega štaba NOV in POS, Franc Rozman-Stane. Ob tej priložnosti so izdelali lep kovan svečnik njemu v spomin. Narejen je bil sicer v dveh dneh, vendar nekoliko prepozno za pogreb.

V zgodnji pomladi leta 1945 so se preselili v Osilnico. Tako v Čabru kakor v Osilnici niso spadali vojaško več pod notranjsko vojno področje, ampak pod VII. korpus.⁵⁴

Navedena orožarska delavnica se sicer ni mogla razviti v večjem obsegu, ker je sovražnik pogosto vpadal na njeno področje. Morala se je večkrat seliti. Bila pa je dobro organizirana in vedno skrbno zakonspirirana, tako da je ni sovražnik nikoli odkril. Njen najvažnejši pomen je bil vsekakor v tem, da je popravljala orožje enotam VII. korpusa in IX. korpusa ter celo nekaterim hrvaškim enotam, tako da ni bilo potrebno prav vsega orožja pošiljati v oddaljene Stare žage in Črnomelj ter je tako ti dve delavnici znatno razbremenjevala.

Orožarska delavnica v Črnomlju. Ob kapitulaciji Italije je bila tudi v Črnomlju in sicer v Oblakovi delavnici »Črn« ustanovljena orožarska delavnica zaradi nujne

⁵³ Podatki Antona Taborskega, Antona Arka, Ljubljana.

⁵⁴ Podatki Antona Taborskega, Antona Arka, Grče Petra, Ribnica.

potrebe, ker je bilo veliko orožja.⁵⁵ Vodja delavnice je postal Janko Mišigoj, v njej pa je bilo zaposlenih 16 ključavničarjev, 8 kovačev in 3 mehaniki.⁵⁶ Sestavljali so jo 3 oddelki: orožarski, strugarski in mizarski. Ob nemški ofenzivi je začasno prenehala z delom, nato pa je z njim nadaljevala.⁵⁷

Kot v drugih delavnicah je tudi v tej primanjkovalo materiala in bile so težave pri nabavljanju. Šest tovarišev je bilo stalno na delu, da so preskrbeli pločevino v glavnem iz zeleniških voz in železo iz železobetonskih konstrukcij pri mostovih, aluminij za vlivanje vžigalnikov so pa dobivali v Starih žagah. Popravljali so vse vrste orožja, stružili vijake za zvezde, ojnične ležaje za mehanične delavnice, popravljali merilne naprave, stružili posode za lepila, kovali nože za struženje, dele raznega orodja tudi za čevljarstvo delavnico, stružili osi topov, kovali vzmeti, vlačilne kavlje za tanke, okovje.⁵⁸ Februarja 1944 so izdelali 150 stolov za I. zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta 19.—20. februarja v Črnomlju. Prvi so naredili krajši tip partopa in sicer tako, da so prežagali cev na polovico. Pri tem so uporabljali cevi železniških lokomotiv. V tej delavnici so serijsko izdelovali mine, pri katerih so izdelovali pločevinaste glave, vodila in repe.⁵⁹ Izdelali so partizanski minomet in priprave za puške za izstreljevanje nemških ročnih bomb.⁶⁰ Izdelali so elektrovarilni aparat. Ker niso imeli potrebnih elektrod, so si najprej pomagali z navadno žico brez obloge, kasneje pa se je varilcu posrečilo izdelati elektrodo, skoraj enakovredno pravi. Za oblogo je imela karbidno apno ter še nekatere druge kemične snovi.⁶¹ Za razstavo partizanskih delavnic, ki je bila od 4.—10. marca 1945 v Črnomlju, so izdelali: stroj za nasekavanje pil, prešo za avtomobilske tablice, izdelano iz delov lokomotive in iz vagonске osi ter strojček za izdelovanje tablet za farmacevtski laboratorij.⁶²

Vojaško je ta delavnica spadala v sestav 1. čete bataljona delavnic komande belokranjskega področja, strokovno pa pod prometno-tehnični odsek VII. korpusa.⁶³ Decembra 1944 pa je prišla tudi strokovno pod nadzorstvo komande belokranjskega vojnega področja.⁶⁴

Prav tako kot druge delavnice je tudi orožarska delavnica v Črnomlju pošiljala redna 14-dnevna poročila, vsakega 15. in 28. v mesecu tehničnemu oficirju prometno-tehničnega odseka VII. korpusa, pozneje pa orožarskemu oficirju komande belokranjskega vojnega področja.⁶⁵

Tudi v tej delavnici so skrbeli za politične ure, ki jih je vodil politkomisar delavnice in na katerih so študirali politično literaturo ter se seznanjali z dogodki doma in v tujini. Sodelovali so na mitingih in proslavah, v pevskem zboru, redno so izdajali stencas ter sodelovali pri vseh tekmovanjih.⁶⁶

Orožarska delavnica v Črnomlju je bila razen centralne orožarske delavnice v Novi gori najpomembnejša delavnica te stroke. Ker pa je delovala na osvobojenem ozemlju, je bilo njeno delo nekoliko lažje, ker ji ni bilo treba v toliki meri paziti na konspiracijo; veliko lažja je bila tudi dobava orodja in materiala, čeprav je tega tudi tu primanjkovalo.

Orožarska delavnica v Metliki. Dne 9. septembra 1943 so ustanovili tudi v Metliki orožarsko delavnico. Strokovno jo je nadzoroval prometni referent pri krajevni komandi Metlike, politično in vojaško pa je spadala v sestav čete krajevne komande. Za vodjo delavnice je bil postavljen Rudi Mehak, skupno pa je bilo v njej

⁵⁵ Arhiv IZDG, fasc. 40/II-3.

⁵⁶ Arhiv IZDG, fasc. 104/I-10.

⁵⁷ Podatki Jožeta Vrščaja, Črnomelj, Staneta Vrščaja, Ljubljana.

⁵⁸ Arhiv IZDG, fasc. 31/III-16.

⁵⁹ Jože Udovič, Razvoj partizanskih delavnic na Dolenjskem, glej op. 9.

⁶⁰ Podatek Janka Mišigoja, Piran.

⁶¹ Podatek Jožeta Udoviča.

⁶² Podatek Janka Mišigoja.

⁶³ Arhiv IZDG, fasc. 96/I a-1, 210/III-2.

⁶⁴ Arhiv IZDG, fasc. 96/I a-1.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Arhiv IZDG, fasc. 210/III-1.

zaposlenih 7 ljudi. Nameščena je bila v hiši Franca Kraševca.⁶⁷ Razen popravljanja vseh vrst orožja je popravljala tudi kolesa, motorje in avtomobile, izdelovala je celo kotle za partizanske kuhinje. Naročila so ji dajale razne operativne enote po predhodni odobritvi krajevne komande, ki je organizirala tudi prehrano in prenočišče. Za razstavo partizanskih delavnic v Črnomlju je naredila nahrbtnike za strelivo težkega italijanskega mitraljeza »Breda«.⁶⁸ Bila je sicer orožarska delavnica manjšega obsega, vendar je na svojem področju zadoščala.

Manjše orožarske delavnice. Po podatkih je ugotovljeno, da so bile še naslednje manjše orožarske delavnice v Beli krajini. Delavnica v Keserih pri Metliki je bila ustanovljena verjetno leta 1944. Njen vodja je bil neki Josip-Milček, podrobnejši podatki o delavnici pa niso znani. Verjetno je bila samo občasna delavnica.⁶⁹ Druga manjša delavnica je bila v Rajakovičih v Beli krajini pri Mari Strahinič v kleti že od leta 1943, vendar so tam popravljali orožje tudi le občasno, kadar so se ustavljale v vasi partizanske enote.⁷⁰ Obstajala je tudi orožarska delavnica v Liješčah pri Metliki in sicer v hiši Luke Čačiča leta 1944, vendar ni imela pomembnejše vloge.⁷¹ Orožarsko delavnico v Semiču je organizirala orožarska delavnica v Črnomlju za popravljanje orožja, ki ga ni mogla sprejeti sama. Delovala je leta 1944 v neki zidani, v kateri so bili zaposleni samo 3 ljudje. V začetku je spadala pod glavni štab NOV in POS, pozneje pa pod belokranjsko vojno področje.⁷²

Razstava partizanskih delavnic v Črnomlju. Na pobudo politkomisarja glavnega štaba NOV in POS Borisa Kidriča je bila v hotelu »Lakner« v Črnomlju razstava partizanskih delavnic, odprta 4. marca 1945. Razstava je imela namen prikazati delo vseh partizanskih delavnic v Sloveniji, kar pa zaradi oddaljenosti nekaterih delavnic ni bilo mogoče izvesti. Tako so na njej prikazale svoje izdelke v glavnem le delavnice glavnega štaba in VII. korpusa. Vodje delavnic so bili zadolženi, da pošljejo na razstavo pravočasno izbor svojih izdelkov. Odbor treh oseb je odbral izdelke, razstavo samo pa je pripravilo šest ljudi. Dvorano v hotelu »Lakner« so okusno okrasili z barvno balonsko svilo, mizarska delavnica na žagi v Črnomlju pa je izdelala mize in razne podstavke za vse predmete, ki so bili prikazani.

Na tej razstavi pa so v veliki meri sodelovale tudi orožarske delavnice s svojimi najboljšimi izdelki. Med drugim so razstavile merilne naprave za italijanski protitankovski minomet 81 mm, vložke za italijanski minomet, s pomočjo katerega je bilo možno streljati tudi z angleškimi minami, protiavijski mitraljez, izdelan iz angleškega mitraljeza iz sestreljenega letala, granate za nemški protitankovski top 50 mm, protiavijski in protitankovski mitraljez na električni vžig, partizanski minometalnik za lahke italijanske mine, izdelan iz talijanske puške, metalnik ročnih bomb, s katerim je bilo mogoče s pomočjo posebne naprave na italijanski kratki puški metati angleške ročne bombe 100—150 m, brzostrelke, izdelane — razen cevi — v partizanskih delavnicah, razne rezervne dele in izboljšave orožja, svečnik komandantu Francu Rozmanu-Stanetu, ki ga je izdelala delavnica komande notranjskega vojnega področja, in druge predmete.⁷³

Tako je šele ta razstava pokazala širšemu krogu ljudi, da so izdelovale orožarske delavnice prav vse predmete, ki jih je potrebovala vojska kljub neugodnim razmeram, v katerih so delale, in kljub vsem oviram, ki so jih morale premagovati.

Pomen orožarskih delavnic. Orožarske delavnice na Dolenjskem in Notranjskem so v našem narodnoosvobodilnem boju vsekakor mnogo pripomogle k uspešnemu bojevanju partizanskih enot na tem področju. Že od samega začetka narodnoosvobodilnega boja se partizani-orožarji, prežeti z mislijo na svobodo, niso bali nobenega

⁶⁷ Cesta bratstva in enotnosti, sedaj hotel.

⁶⁸ Arhiv IZDG, fasc. 104/I-6; podatek Rudija Mehaka, Metlika.

⁶⁹ Po topografiji Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Podatek Janka Mišigoja.

⁷³ Marko Setinc: Razvoj delavnic, »Naše vojaške delavnice«; podatki Antona Taborskega in Antona Arka, glej op. 45.

truda in nobenih žrtev pri izpolnjevanju svojih nalog. Tako orožarska delavnica v Novi gori kot druge manjše orožarske delavnice so si nenehno prizadevale, da so imele vojaške enote na razpolago dovolj orožja in streliva. Če se danes vprašamo, v čem je bil pravzaprav vzrok, da so se izdelki naših orožarskih delavnic — kljub pomanjkanju modernih strojev in ustrežajočega materiala — lahko kosali in končno obvladali moderno orožje sovražnika, nam ne bo težko odgovoriti. Izreden polet in uspehi našega narodnoosvobodilnega gibanja, vztrajnost in nepopustljivost, nepretrgano izboljševanje orožja in neukrotljiva težnja za novimi izumi, dobra organizacija in samodisciplina — vse to je v veliki meri pripomoglo, da so partizanski orožarji vedno pravočasno zadostili potrebam borcev v enotah narodnoosvobodilne vojske. Povojna generacija, ki je priča izrednemu dvigu tehnike in industrije v naši državi, bo težko dojela, da je bilo možno tudi s tako preprostimi stroji in v stalnem pomanjkanju materiala, doseči uspehe, ki so bili produkt neutrudnega dela orožarskih delavnic.